

This article seeks to give an overview of artistic life in the Kaunas Ghetto, to reconstruct the biographies of artists imprisoned there, to analyse the artworks created in the ghetto and to reveal the significance of the ghetto in conducting Holocaust research. In addition, speculation is made regarding how many artists were held in the Kaunas Ghetto and of their fate, what the main goals of artists in the ghetto were and their reasons for creating art in such inhumane conditions. How many artworks created in the Kaunas Ghetto survived, and what were their themes? How did the art created in the ghetto differ from these artists' earlier works? Artefacts in museums in Lithuania, Israel and the United States help reveal the rich history of the Lithuanian Jewish community, its losses, resistance in the Kaunas Ghetto and survival.

Around ten Jewish artists who lived and worked in interwar Lithuania were held in the ghetto; only two managed to survive. The watercolours, drawings and sketches of only four – J. Lipchitz, E. Lurje, B. Schmidt and J. Schlesinger – survived and are part of the collections of the Museum of Holocaust Art – Yad Vashem, United States Holocaust Memorial Museum, Ghetto Fighters' House and Vilna Gaon Museum of Jewish History and private collections. Illustrations coming from the ghetto are mostly portraits, depictions of reality and brutality in the ghetto, witnessed by the artists themselves. After the war, the surviving works became important sources of evidence in court trials, leading to the prosecution of murderers. It can be said that ghetto art should be considered eye-witness art created so as to record Nazi crimes.

>
Neemija Arbit Blatas.
Autoportretas. XX a. 8 deš.
Drobė, aliejus, 108x48 cm
LNDM, T-14040
Fot. Antanas Lukšėnas,
LNDM

Dailė – papildomas šaltinis Holokausto tyrimams. Kauno geto atvejis

Vilma Gradinskaitė

Holokausto tyrimai aprėpia platų ir labai skirtingų šaltinių lauką. Paprastai didžiausias dėmesys skiriamas pirminių šaltinių – originalių istorinių dokumentų, tokių kaip nacių įrašai, kalinių dienoraščiai ir laiškai, nuotraukos ir filmuota medžiaga, – analizei. Tačiau papildomi šaltiniai, tokie kaip Holokaustą išgyvenusiujų ar jų išvaduotojų atsiminimai ir interviu, taip pat getuose ir koncentracijos stovyklose kurta

poezija, muzika, plakatai ir dailės kūriniai, atskleidžia daug vertingos informacijos ir praplečia Holokausto tyrimų ribas.

Straipsnio tikslas – apžvelgti Kauno geto dailės gyvenimą, rekonstruoti čia uždarytų dailininkų biografijas, išanalizuoti Kauno gete sukurtus dailės kūrinius ir parodyti geto dailės reikšmę ir svarbą vykdant Holokausto tyrimus. Ieškoma atsakymų į šiuos klausimus: kiek

dailininkų buvo uždaryta Kauno gete ir kokie jų likimai?; kiek dailininkų toliau kūrė gete?; kokie buvo pagrindiniai geto dailininkų tikslai ir priežastys kurti tokiomis nežmoniškomis aplinkybėmis?; kiek išliko dailės kūrinių, sukurtų Kauno gete?; kokios temos vyravo Kauno geto dailėje?; kuo geto dailė skyrėsi nuo ankstesnių dailininkų kūrinių, sukurtų dar gyvenant „kitoje tvoros pusėje“? Ieškant atsakymų į šiuos ir kitus gretutinius klausimus pirmiausia buvo pasitelkta vaizdinė medžiaga – gete sukurtos akvarelės, piešiniai ir eskizai, saugomi Jad Vašem meno muziejuje (*Yad Vashem Art Museum*), JAV Holokausto memorialiniame muziejuje (*The United States Holocaust Memorial Museum, USHMM*), Geto kovotojų namų meno kolekcijoje (*The Art Collection at the Ghetto Fighters' House, GFH*) ir Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejaus fonduose (VGŽIM).¹

Tyrimai taip pat aprėpia įvairius rašytinius šaltinius – dokumentus, dienoraščius ir laiškus, kurie saugomi Kauno IX forto muziejuje, Kauno regioniniame valstybės archyve (KRVA), Lietuvos centriniame valstybės archyve (LCVA), Lietuvos valstybės istorijos archyve (LVIA), Latvijos valstybės istorijos archyve (Latvijos VIA) ir Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje (LNDM). Ypatingas dėmesys buvo skirtas Jakovo Lipšico autobiografijai, Iljos Gerberio, Chaimo Jelino, Avrahamo Golub-Tory'io, Tamaros Lazerson-Rostovsky, Esteros Lurjė ir kitų geto kalinių dienoraščiams. Nuoširdžiai dėkoju Dusiai Lan Kretchmer ir Mirjam Lan Davidson, dailininko Benciono Jozefo Šmidto dukterėčioms, už atsiųstą gausią biografinę informaciją.

Tyrimo tema nėra visiškai nauja, tačiau anksčiau ji buvo analizuojama tik fragmentiškai. Kauno gete sukurti dailės kūriniai reikalauja nuodugnios menotyrinės analizės ir jų svarbos įvertinimo bendrame Holokausto istorijos ir nacių nusikaltimų tyrimų kontekste. Kauno gete kūrė žydų dailininkai pirmą kartą buvo paminėti 1997 m. JAV Holokausto memorialiniame muziejuje veikusioje parodoje ir jos kataloge „Paslėpta Kauno geto istorija“ (*Hidden History of the Kovno Ghetto*).² Šio muziejaus darbuotojai pristatė unikalią medžiagą, kurią išsaugojo Kauno geto kaliniai ir jų draugai bei pažįstami už geto teritorijos ribų. Šiandien Lietuvos, Izraelio ir Jungtinių Amerikos Valstijų muziejuose saugomi artefaktai padeda atskleisti turtingą Lietuvos žydų bendruomenės

istoriją, jos netektis, pasipriešinimą Kauno gete ir išlikimą. Lietuvoje Kauno geto dailininkų darbai pirmą kartą eksponuoti 2004 m. Rozos Bieliauskienės kuruotoje parodoje „Dingęs pasaulis“ Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejuje. Šio muziejaus menotyrininkė Irina Nikitina pirmoji Lietuvoje pradėjo sistemingai nagrinėti Kauno IX forte nužudytų žydų dailininkų likimus. 2007 m. šia tema ji išleido katalogą „Kauno dailininkų žydų kūryba ir likimas“³. Šių dailininkų kūriniai įtraukti į VGŽIM nuolatinę ekspoziciją.

Dailės ir Holokausto sąsajos tyrinėjamos ir Lietuvos nacionalinio dailės muziejaus darbuotojų. 2011 m. Neemijos Arbit Blato retrospektyvinės parodos „Arbit Blatas. Sugrįžimas į tėvynę“ kuratorė Ilona Mažeikienė svarbų dėmesį skyrė dailininko darbams Holokausto tema. Kauno ir Vilniaus getų meninį gyvenimą bei dailės aktualizavimo klausimus Holokausto tyrimuose šio straipsnio autorė nagrinėja nuo 2005 m. Tyrimų rezultatai buvo pristatyti viešose paskaitose „Meninis gyvenimas Kauno gete“, „Meninis gyvenimas Vilniaus gete“ ir „Samuelis Bakas ir jo kūryba Vilniaus gete“ (paskaitos vyko 2009, 2010 ir 2012 m.), taip pat 2018 m. VGŽIM parodoje ir albume „Lietuva litvakų kūryboje“⁴ bei 2019 m. tarptautinėje konferencijoje „Menas ir Holokaustas“ Rygoje.

Meno istorikų dr. Zivos Amishai-Maisels ir dr. Pninos Rosenberg Holokausto dailės studijos turėjo didelę įtaką pasirenkant šio straipsnio tyrimo kryptį. Straipsnis būtų neįmanomas be ankstesnių Kauno geto įkūrimo, veikimo ir likvidavimo tyrimų bei geto aukų statistikos, taip pat be geto vidaus administracinės struktūros ir antinacistinio pasipriešinimo tyrimų, kuriuos atliko istorikas dr. Arūnas Bubnys ir 2014 m. publikavo fundamentalioje studijoje „Kauno getas 1941–1944“⁵.

Lietuvos žydų persekiojimai prasidėjo pirmosiomis nacių okupacijos dienomis. 1941 m. rugpjūčio 15 d. Vilijampolėje buvo įkurtas Kauno getas. Pirmieji mėnesiai Kauno gete buvo paženklininti masinių žudynių. Nuo 1941 m. lapkričio iki 1943 m. rugsėjo gete vyravo sąlygiškai stabilus laikotarpis. Šiuo laikotarpiu gete buvo likę tik apie 17 000 žydų, t. y. apie pusė žydų, gyvenusių Kaune prieš karą. Getas tapo savotiška mikrovalstybe su sava valdžia, ekonomika, dvasiniu ir kultūriniu gyvenimu. 1943 m. rudenį jis buvo paverstas SS koncentracijos stovykla. 1944 m. liepos 8–13 d. Kauno getas likviduotas:

1
Jei prie dailės kūrinių skliausteliuose nenurodyta saugojimo vieta, dailės kūrinius saugomas Jad Vašem meno muziejuje. Jei prie dailės kūrinių skliausteliuose nenurodyta data, meno kūrinyms nedatuotas.

2
Hidden History of the Kovno Ghetto, sud. W. Reich, Boston, New York, Toronto, London: A Bulfinch Press Book, 1997, p. 111–113.

3
Nikitina I., *Kauno dailininkų žydų kūryba ir likimas*, Vilnius: Žara, 2007.

4
Gradinskaitė V., *Lietuva litvakų kūryboje*, Vilnius: Petro ofsetas, 2018.

5
Bubnys A., *Kauno getas 1941–1944*, Vilnius: Petro ofsetas, 2014.

sudeginti pastatai, nužudyta apie 1000 žydų, apie 6000–7000 žydų išvežta į Vokietijos koncentracijos stovyklas, tarp jų – Dachau ir Štuthofą. Per trejus Kauno geto egzistavimo metus iš jo pavyko pabėgti apie 500 kalinių.⁶

Prieš Antrąjį pasaulinį karą ir Holokaustą Lietuvoje vyko aktyvus žydų kultūrinis gyvenimas. Į Kauno, taip pat Vilniaus, Šiaulių ir Žagarės getus uždaryti rašytojai, muzikantai, aktoriai ir dailininkai su savimi pasiėmė muzikos ar dailės instrumentus. Nuo pat pirmųjų dienų getuose žydams iškilo klausimas, ar, susiklosčius tokiai nežmoniškai situacijai, dera tęsti kultūrinę veiklą. Vieni tvirtino, kad, vykstant žudynėms, nedera linksmintis ir eikvoti jėgų pramogoms, ir net boikotavo pirmuosius getuose vykusius renginius, kiti teigė, kad kultūrinė veikla sustiprins getų gyventojų dvasią ir palaikys norą gyventi.

Naciai siekė apriboti kultūrinę veiklą getuose ir palaužti įkalintųjų dvasią, jų norą priešintis ir gyventi. 1941 m. rugpjūčio 18 d., praėjus trims dienoms po to, kai buvo uždaryti Kauno geto vartai, naciai įvykdė vadinamąją „Intelektualų akciją“, kurios metu nužudė 534 įvairių kultūros profesijų atstovus. Po šių žudynių dauguma muzikantų, aktorių ir dailininkų bijojo atvirai kalbėti apie savo profesiją. Tik 1942 m. vasarą, kai pirmieji masiniai žudymai aprimo, kultūrinis gyvenimas Kauno gete atgijo. Buvusioje *Slabodkės* ješivoje, kurioje įsikūrė Kauno geto policijos namai, ėmė vykti muzikos koncertai, poezijos vakarai, spektakliai ir dailės parodos. Danielius Pomerancas, Mošė Hofmekleris ir broliai Aleksandras (Šmaja) ir Borisas Stupeliai subūrė 40 muzikantų orkestrą ir per Kauno geto gyvavimo laikotarpį surengta 80 koncertų.

Kauno gete kalėjo apie dešimt žydų dailininkų, kurie gyveno ir kūrė tarpukario Lietuvoje. Tarp jų buvo aktualiomis socialinėmis temomis tapyboje garsėjantis dailės mokytojas Zalė Bekeris (1896 Leckavoje–1941 Kaune), jauna perspektyvi grafikė Ana Gurvičiūtė (1921 Kaune–? Kaune), grafikas ir knygų iliustratorius Mejeris Chona Fainšteinas (1911 Kaune–1944 Kaune), puikus peizažistas Elija Kivelis Kaplanas (1912 Marijampolėje–1944 Kaune), jaunas grafikas Davidas Kapulskis (1921 Kaune–? Kaune), žinomas tapytojas, knygų iliustratorius ir dailės mokytojas Jakovas Lipčicas (1903 Kaune–1945 Dachau), Palestinoje jau išgarsėjusi dailininkė Estera Lurjė (1913 Liepojoje–1998

Tel Avive) ir jos giminaitė dailininkė Gitel Lurjytė (1909 Biržuose–? Kaune), meno kritikų pripažinta tapytoja ekspresionistė Černė Percikovičiūtė (1911 Kaune–1942 Kaune), studentas ir pradedantis dailininkas Bencionas Jozefas (Nolikas) Šmidtas (1926 Kaune–1944 Kaune), teatro dekoratorius ir Kauno bohemos siela Šolomas Zelmanavičius (1903 Vilniuje–1944 Kaune) bei jaunas dailininkas Jozefas Šlesingeris (Schlesinger, 1919 Brno–1993 Prahėje), kuris pasitraukė į Kauną 1938 m. nacių kariuomenei okupavus gimtąją Čekoslovakiją. Dalis šių dailininkų buvo jau subrendę profesionalai ir dalyvavo jungtinėse parodose drauge su lietuvių menininkais bei rengė personalines parodas, tarp tokių buvo Z. Bekeris (personalines parodas surengė 1933, 1935 ir 1937), J. Lipšicas (1940), E. Lurjė (1939 ir 1940), Č. Perčikovičiūtė (1934) ir Š. Zelmanavičius (1925 ir 1928). Kitų, dar tik pradedančių dailininkų būsimą kūrybinę karjerą nutraukė prasidėjęs karas.

Antrasis pasaulinis karas ir Holokaustas kardinaliai pakeitė žydų dailės pasaulį. Iš minėtų Kauno gete uždarytų dailininkų išgyventi pavyko tik Esterai Lurjė ir Jozefui Šlesingeriui; visi kiti dailininkai arba buvo nužudyti Kauno IX forte, arba mirė gete ar koncentracijos stovyklose nuo ligų ir bado. Turtingas ir įvairus tarpukario Lietuvos žydų kultūros paveldas buvo sunaikintas. Dailininkų studijose ir namuose likę paveiksłai, skulptūros, akvarelės, piešiniai, eskizai arba sudegė, arba dingo be žinios. Išliko tik maža šio paveldo dalis. Kai kurie į Kauno getą uždaryti dailininkai atsisakė meninės veiklos, kitų – gete kurti darbai neišliko arba dar tik laukia būti atrasti. J. Lipšico, E. Lurjė, B. Šmidto ir J. Šlesingerio darbams labiau pasisėkė – jie išgyveno geto slėptuvėse.

Didelė dalis Kauno geto dokumentų, nuotraukų ir dailės kūrinių buvo surinkta ir išsaugota dėl Seniūnų tarybos (*Alttestenrat*) darbuotojų išminties ir drąsos, ypač jos pirmininko dr. Elchano Elkeso bei sekretoriaus dr. Avrahamo Golub-Tory'io. E. Elkesas (1879 Kalvarijoje–1944 Dachau) studijavo mediciną Karaliaučiuje, buvo fizikas ir dirbo gydytoju. Likvidavus Kauno getą, jis buvo nužudytas Dachau koncentracijos stovykloje. A. Golub-Tory'is (1909 Lazdijuose–2002 Tel Avive; 1950 m. jis prie rusiškos pavardės Golub pridėjo hebrajišką pavardės vertimą „tory“, reiškiantį „balandis“) baigė teisės studijas ir dirbo Vytauto Didžiojo universitete

6
Ibid., p. 29–119.

Kaune. Padedamas kunigo Broniaus Paukščio, A. Golub-Tory'is 1944 m. kovo 23 d. pabėgo iš geto ir paskutinius karo mėnesius praleido slapstydamasis Jurkšaičių šeimai priklausančiame vienkiemyje už Kauno (1977 m. B. Paukštys, o 1990 m. Juozapas ir Marijona Jurkšaičiai buvo pripažinti Pasaulio tautų teisuoliais: visi apdovanoti Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiumi).

Geto Seniūnų tarybą sudarė įvairūs padaliniai, įskaitant grafikos dirbtuves, kurioms vadovavo Peteris (Fritz) Gadielis. P. Gadielis gimė 1910 m. Vokietijoje ir į Kauno getą pateko su žmona Rene Silverman, lankydamas jos gimines Lietuvoje. 4 deš. pradžioje P. Gadielis mokėsi Bauhauzo mokykloje ir buvo daug žadantis grafikas. Dailininkas ir jo žmona išgyveno Holokaustą; jų trejų metų gete gimęs sūnus Raanas buvo nužudytas.⁷

Grafikos dirbtuvių vadovas P. Gadielis stengėsi priimti į darbą tuos žmones, kurie nacių buvo laikomi „netinkamais sunkiam darbui“, ir taip išgelbėjo ne vieną gyvybę. Dirbtuvėse veiklos rado kartografa, braižytojai ir dailininkai, tarp jų J. Lipšicas, E. Lurjė, B. Šmidtas ir J. Šlesingeris. Drauge su P. Gadieliu jie kūrė geto įstaigų logotipus ir policijos skiriamuosius ženklus, raiščius, plakatus, kalendorius, renginių programas, geto valiutą, darbo korteles, leidimus, maisto kuponus ir kitus dokumentus. Jie taip pat rengė diagramas, grafikus ir metinį almanachą, kuriame itin detaliai fiksavo geto demografiją, sveikatos, darbo ir kitos veiklos duomenis bei vis mažėjančias geto gyventojų gretas. P. Gadielis pagelbėdavo dailininkams gauti privačių vokiečių užsakymų kopijuoti garsių dailininkų paveikslus jų asmeninėms kolekcijoms ir taip padėjo dailininkams užsidirbti maistui.⁸

Seniūnų tarybos vadovai, suprasdami geto gyvenimo dokumentavimo svarbą ateities kartoms, kvietė menininkus ir fotografus slapta dokumentuoti svarbius geto įvykius, taip pat kasdienį gyvenimą ir geto gyventojus. Tarp menininkų, kurie atsiliepė į kvietimą, buvo J. Lipšicas, E. Lurjė, B. Šmidtas ir J. Šlesingeris, taip pat fotografas Zvi Hiršas Kadušinas (1910–1997; po karo jis pakeitė vardą į George Kadish). A. Golub-Tory'is taip pat slapta fotografavo gete tol, kol buvo konfiskuotas jo fotoaparatas. Seniūnų taryba organizavo dailininkų apsaugą, kol šie piešė geto gatvėse. Seniūnų tarybos sekretorius ir geto vyriausiasis

archyvaras A. Golub-Tory'is sugebėjo surinkti ir paslėpti gete šimtus dokumentų, nuotraukų ir piešinių. Prieš pat likviduojant Kauno getą jis užkasė į žemę penkias medines dėžes, jose buvo jo dienoraštis, taip pat daugybė surinktų dokumentų ir daiktų. 1944 m. rugpjūtį, išlaisvinus Kauną, A. Golub-Tory'is grįžo į getą ieškoti užkastų dėžių. Tik tris iš penkių dėžių pavyko surasti. A. Golub-Tory'is išvežė dėžes į Lenkiją, o 1947 m. spalį transportavo jas į Tel Avivą.⁹ Jo dienoraštis ir išsaugota archyvinė medžiaga, tarp jų ir keletas akvarelių bei piešinių, mokslininkų ir teisininkų buvo pripažinti svarbiais Holokausto nusikaltimus įrodančiais dokumentais ir tapo patikimais liudininkais teismuose.

Iš daugiau nei dešimties Kauno gete kėlusių žydų dailininkų tik keturių gete kūrusių dailininkų darbai išgyveno Antrąjį pasaulinį karą ir Holokaustą. Šiandien J. Lipšico, E. Lurjė, B. Šmidto ir J. Šlesingerio akvarelės, piešiniai ir eskizai saugomi Jad Vašem meno muziejaus, USHMM, GFH ir VGŽIM kolekcijose. Dalis darbų yra ir privačiose kolekcijose.

Jakovas Lipšicas gimė 1903 m. Vilijampolėje. Jo tėvas Eizeris (g. 1870 m. Raseiniuose) turėjo vaisių parduotuvę ir buvo vienas iš prekybos įmonių savininkų. Motina Chase Mejer rūpinosi šeima ir namais. Jakovas turėjo seserį Chaną ir du brolius Šlomą ir Gdalią.¹⁰ Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Jakovas lankė chederį ir rusišką mokyklą. Per karą Lipšicų šeima, kaip ir dauguma kitų Lietuvos žydų šeimų, bijant jų bendradarbiavimo su vokiečiais, caro valdžios buvo išstremta į Rusijos imperijos gilumą. Lipšicai pateko į Krymą, vėliau persikėlė į Ukrainos miestą Melitopolį. Čia jaunasis Jakovas pirmą kartą pamatė kažkokio dailininko surengtą parodą. Vėliau jis prisimins: „Kaip tik tada atvažiavo vienas dailininkas ir išstatė savo kūrinius. Jojo paroda ir paties dailininko išvaizda padarė man didelį įspūdį.“¹¹ Rusijoje kilus pilietiniam karui (1918–1920 m.) ir bolševikams užėmus Melitopolį, mieste buvo įkurta dailės studija, kurioje J. Lipšicas pirmą kartą pabandė tapyti. 1922 m. vasarį Lipšicų šeima grįžo į nepriklausomą Lietuvą ir apsigyveno laikinojoje sostinėje Kaune.

1923–1929 m. J. Lipšicas mokėsi Kauno meno mokykloje, labiausiai jam sekėsi akvarelės ir grafikos darbai. Baigęs mokslus dailininkas iš karto įsitraukė į Lietuvos dailininkų sąjungos veiklą, dirbo dailės mokytoju Virbalio,

7

March 1943, Three Members of the Ältestenrat in Kaunas, *Yad Vashem* 7003/148; *Hidden History of the Kovno Ghetto*, 1997, p. 111–113.

8

Tory A., *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary*, Harvard University Press, 1990, p. 432.

9

Ibid., p. xiv.

10

1903 05 29, Kaunas, Jakovo Lipšico gimimo įrašas, *LCVA*, f. 1226, ap. 1, b. 2163, l. 28; 1915, Kaunas, Išskeldintų gyventojų sąrašai: Lipšicų šeima, *LVIA*, f. 1010, ap. 1, b. 2755; 1922 06 14, Kaunas, Jakovo Lipšico vidaus paso kortelė, *KRVA*, f. 66, ap. 1, b. 32215; 1925, Kaunas, Lietuvos gyventojų sąrašai: Lipšicų šeima, *KRVA*, f. 2, ap. 192, b. 1039.

11

1936 02 28, Kaunas, Lipšicas, J., *Autobiografija*, *LNDM*, f. B-3, ap. 1, b. 32.

Vilkaviškio ir Kauno žydų gimnazijose. Jis dažnai dalyvavo bendrose parodose, o 1940 m. surengė personalinę parodą.¹² J. Lipšicas tapė aliejiniais dažais, liejo akvareles, kūrė grafikos darbus, taip pat iliustravo knygas ir mokyklinius vadovėlius. Menotyrininkai gyrė jo peizažus, portretus, natūrmortus ir figūrines kompozicijas žydų tema, akcentavo filosofinį jo kūrybos aspektą: „J. Lipšico paveikslai reikalauja rimto įsigilinimo, ir tuokart jie pasidaro suprantami, artimi ir atveria kūrėjo užmojus.“¹³

1932 m. Virbalyje J. Lipšicas vedė Chają Lėją Skraudziskytę (Liza, g. 1912 m. Virbalyje, tėvai Kolefas ir Pesė Smit), jiems gimė dukrelė Pepa (Pepa Sharon). Po poros metų jaunesnysis Jakovo brolis Gdalija vedė Chajos Lėjos seserį Rachelę. Jakovo ir Chajos Lėjos šeima gyveno Vilijampolėje, teritorijoje, kur 1941 m. naciai įsteigė getą. Tad šeimai nereikėjo kraustytis į geto teritoriją, ji liko įkalinta savo namuose, o J. Lipšicas galėjo slaptai tapyti ir piešti savo studijoje namo palėpėje. J. Lipšicas buvo paskirtas į priverstinių darbų brigadą bei drauge su dar keliais dailininkais dirbo grafikos dirbtuvėse.

Kelios dienos prieš likviduojant Kauno getą 1944 m. liepos 8 d., J. Lipšicas žydų kapinėse užkasė molinį puodą, kuriame paslėpė 75 piešinius ir akvareles, kelias fotografijas ir kelis popieriaus lapus su paskutine savo valia – jis prašė išsaugoti gete kurtus paveikslus. 1944 m. liepos 5–6 d. testamente J. Lipšicas rašė: „Gyvenimas gete amžiams palaužė mano dvasią. Šiek tiek tapau ir piešiu – tai ką jūs matote. Nieko nerašiau iki šios dienos, nes norėjau sutelkti visas savo mintis į tapybą, į vizualinę raišką. <...> Žvėries peilis jau guli prie mūsų gerklės. Nepalikite tų kelių mano piešinių, kuriuos jūs rasite čia.“¹⁴

Po kelių dienų J. Lipšicas buvo perkeltas į Dachau koncentracijos stovyklos padalinio Kauferingo priverstinio darbo stovyklą, kur 1945 m. kovą mirė iš bado. Jo žmonai su dukrele pavyko pabėgti iš Kauno geto ir pasislėpti padedant draugams Juozui ir Emilijai Zabelavičiams, kuriuos jie pažinojo iš Jakovo mokytojavimo laikų Virbalyje (1998 m. Juozas ir Emilija Zabelavičiai apdovanoti Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiumi; 2002 m. Juozui Zabelavičiui suteiktas Pasaulio tautų teisuolio vardas). Pasibaigus karui dailininko žmona Chaja Lėja Lipšic atkasė paslėptą puodą su vyro kūriniais. 1957 m.

ji kartu su dukrele Pepa emigravo į Izraelį ir padovanojo dailininko akvareles bei piešinius Jad Vašem meno muziejui Jeruzalėje.

J. Lipšico akvarelės ir piešiniai vaizduoja getą ir jo gyventojus. Dailininkas dažnai piešė Vilijampolės panoramą iš viršaus, kurią matė pro savo studijos palėpėje langą. Tokie vaizdai įamžinti akvarelėse „Kauno geto scena“ (1943) ir „Getas“. J. Lipšicas niekada nesiekė detaliai atspindėti tikrovės, tačiau taip pat nebandė jos ir pagražinti. Svarbiausia jam buvo perteikti bendrą atmosferą ir vidinius jausmus. Geto akvarelėse dailininkas stipriai apibendrino formas, o liūdną nuotaiką kūrė naudodamas ribotų, prislopintų spalvų paletę ir švelnius teptuko potėpius. Tarpukario Kauno menotyrininkai, aptardami J. Lipšico kūrybą, jo mene įžvelgė melancholiją ir liūdesį – bruožus, kurie ypač sustiprėjo gete: „J. Lipšico kūryba nuveda žiūrovą į siaubingą melancholiją ir sielvartą. J. Lipšicas rauda. Rauda jis už visus tuos, kurie su juo. Talentingas kūdikis – verkia už visus.“¹⁵ Ši dailininko Petro Tarabildos citata šiandien skamba kaip pranašystė.

Kitoks getas parodomas J. Lipšico piešinyje „Mokyklos gatvė“, kuriame jis nupiešė akmenimis grįstą gatvelę su abiejose pusėse išrikiuotais skurdžiais mediniais namukais ir skubančiais žmonėmis. Priešingai nei geto panoraminuose vaizduose, šiame piešinyje vaizdas fiksuojamas iš apačios, tarsi dailininkas būtų pasislėpęs rūsyje. J. Lipšico piešinyje „Prie stalo miesto brigadų biure“ (1941 m.) pavaizduotas nedidelis sausakimšas kambarys, kuriame vyrai, paženklinți Dovydo žvaigždėmis ant drabužių, laukia paskyrimo dirbti. Tai vienintelė jų galimybė patekti už geto ribų ir viltis užsidirbti papildomą duonos riekę. Dviejuose piešiniuose „Mažasis turgus“ ir „Turgus gatvėje“ pavaizduotos grupelės žmonių, daugiausia moterų ir paauglių, laikančių prekybinius padėklus su parduodamais daiktais. Šie juodosios rinkos prekeiviai nervingai dairosi aplink, nes prekyba ir perpardavimas gete buvo griežtai baudžiami.

J. Lipšico eskize „Mokyklos kambarys“ pavaizduoti suoluose sėdintys mokiniai. Vienas berniukas stovėdamas atsakinėja į mokytojo klausimus. Švietimas judaizmo tradicijoje visada buvo labai svarbus, tačiau tik stabilesniu laikotarpiu tėvai galėjo pagalvoti apie vaikų išsilavinimą gete. Buvo įsteigtos dvi mokyklos, kiekvienoje jų mokėsi apie 200 mokinių. Ir nors

12
Jakovo Lipšico tapybos ir piešinių parodos katalogas, 1940 01 20–1940 02 04, Kaunas, 1940.

13
Leikovičius Ch., „Apie Jakovo Lipšico paveikslų parodą“, *Apžvalga*, 1940 02 08, nr. 6, p. 7.

14
1944 07 05–06, Kaunas, Jakovo Lipšico paskutinė valia (jidiš k.), *LCVA*, f. R-1390, ap. 1, b. 134.

15
Tarabilda P., „Jakovo Lipšico tapyba“, *Lietuvos žinios*, 1940 01 27, nr. 22, p. 6.

1942 m. rugpjūtį vokiečių valdžia uždarė mokyklas, tai nenutraukė švietimo gete – nelegalus mokymas buvo tęsiamas.

Gete J. Lipšicas piešė daug portretų, dažniausiai dirbo slaptai ir paskubomis, naudojo pieštuką, kreidelę ar tušą. Šiandien jo geto portretų galerijoje yra kelios dešimtys darbų. Jis nupiešė mokytojus Eliją Taicą (1942) ir Rivką Burštein (1942). Ant kai kurių portretų autorius užrašė tikslias jų sukūrimo datas, pavyzdžiui, raštininkės Belos Berlovič portretas nupieštas 1941 m. rugpjūčio 15 d., mažos mergaitės Izios Rosenkranz portretas – 1943 m. lapkričio 18 d., dailininko žmonos Chajos Lėjos Lipšic portretas sukurtas 1944 m. sausio 9 d., savo autoportretą dailininkas nupiešė 1943 m. rugpjūčio 14 d. Kai kurie portretai, pavyzdžiui, „Moters profilis“ (1942), „Vyras su skrybėle“ (1942), „Vyras, pakreipta galva“ (apie 1943 m.) ir „Moters portretas“ (1944 m. sausio 22 d.), kol kas neidentifikuoti. Dauguma šių portretų neprimena oficialių užsakomųjų portretų, jie yra neformalūs, nupiešti išraiškingomis švelniomis linijomis žvelgiant į portretuojamąjį iš įvairių rakursų. Vieni jų nupiešti iš apačios ar profilio, kiti – iš viršaus, kad net viršugalviai matyti; pastarieji primena J. Lipšico pieštus geto panoraminis vaizdus.

Bendrame J. Lipšico geto portretų kontekste išsiskiria akvarelė „Sumuštas“, kurioje jis pavaizdavo gestapo sargybinių sumušto jaunesniojo brolio Gdalijaus nuogą randuotą nugarą. Sužalota Gdalijaus nugarą ir nuolankiai nulenкта galva tampa visų Kauno gete uždarytų žydų skausmo ir kankinimų simboliu.

Estera Lurjė gimė 1913 m. Baltijos jūros uoste Libau (dabar Liepoja, Latvija) religingoje inteligentų žydų šeimoje. Jos tėvai Joselis Jankelis Lurjė ir Bluma Gordon susituokė 1905 m. Bluma pagimdė šešias mergaites ir vieną berniuką.¹⁶ Pirmojo pasaulinio karo pradžioje Lurjė šeima buvo priversta persikelti į Rygą, nes Libau tapo kariniu uostu ir jame buvo uždrausta gyventi žydams.

Nuo vaikystės Esterai patiko piešti. Baigusi Rygos hebrajų gimnaziją, aštuoniolikmetė mergina išvyko aplankyti brolio Briuselyje. 1931–1934 m. ji studijavo teatro scenografiją *Institut des Arts Décoratifs* Briuselyje ir piešimą Antverpeno karališkojoje dailės akademijoje (*Académie Royale des Beaux-Arts*). 1934 m. E. Lurjė emigravo į Palestiną ir įsikūrė Tel Avive,

kur jau gyveno keli jos šeimos nariai. Ji aktyviai kūrė, dirbo teatro dekoratore, dalyvavo grupinėse parodose Tel Avive, Jeruzalėje ir Haifoje. 1938 m. E. Lurjė surengė personalinę parodą ir buvo apdovanota Dizengoffo prizų už piešimą.

Prieš prasidedant Antrajam pasauliniam karui E. Lurjė lankė giminaičius Latvijoje ir Lietuvoje. 1939–1940 m. ji gyveno Kaune, mėgavosi sesers Mutos Zarchin ir pusseserės Gitel Lurjytės, taip pat dailininkės, draugija. Tapybos įgūdžius Estera tobulino Kauno meno mokykloje, kur ją mokė vienas žymiausių Lietuvos dailininkų ir dailės pedagogų Justinas Vienožinskis. Per šį laikotarpį E. Lurjė surengė dvi personalines parodas Kaune. 1939 m. ji eksponavo per 40 paveikslų ir akvarelių, daugiausia vaizduojančių palestiniečių gyvenimą ir gamtą.¹⁷ 1940 m. Kauno Valstybės teatre dailininkė pristatė apie 30 darbų, vaizduojančių teatro baleto šokėjus.¹⁸ Estera ir Gitel planavo surengti parodą drauge, tačiau po nacių okupacijos visa šeima buvo išsiųsta į getą. Gitel Lurjytė buvo nužudyta Kauno IX forte. Muta Zarchin ir jos šeima išsiųsta ir nužudyta Aušvico koncentracijos stovykloje. Išgyveno tik Estera Lurjė, patyrusi nežmonišką žiaurumą Kauno gete, Štuthofio koncentracijos stovykloje ir Leibitzo moterų priverstinių darbų stovykloje.

Beveik trejus metus E. Lurjė fiksavo Kauno geto gyvenimą ir sukūrė kelis šimtus akvarelių ir piešinių. Pagausėjus deportacijoms iš geto į koncentracijos stovyklas, E. Lurjė geto keramikos dirbtuvėje paprašė meistrų pagaminti kelis didelius keraminius puodus, į kuriuos vėliau sudėjo savo darbus ir paslėpė. 1944 m. liepą E. Lurjė iš geto buvo pervežta į Štuthofio koncentracijos stovyklą, o rugpjūtį išsiųsta į Leibitzo moterų priverstinių darbų stovyklą. Ji ir toliau slapčia piešė, daugiausia – kalinių portretus bei kasdienio gyvenimo scenas. Portretai, kuriuos ji mainė į duonos kąsnį, neleido jai mirti iš bado. 1945 m. sausį stovyklos kaliniai buvo išlaisvinti ir E. Lurjė pasitraukė į perkeltųjų asmenų stovyklą Italijoje. Čia ji susitiko keletą žydų karių, tarnaujančių Didžiosios Britanijos armijoje, iš Palestinos, tarp jų Bobruiske gimusį dailininką Menachemą Šemi (Shemi). Jis padėjo jai surengti parodą ir išleisti ploną albumą „Žydų moterys vergovėje: 15 piešinių iš Štuthofio ir Leibitzo stovyklų“ (1945).

1945 m. liepą E. Lurjė grįžo į Palestiną ir tęsė dailininkės karjerą. 1946 m. už Kauno gete nupieštą eskizą „Jauna moteris su geltona žvaigžde“ (autoportretas; 1941 m., E. Lurjė kolekcija) ji

16

10 June 1905, Latvia Marriage Records: Josel Jankel Lurje and Bluma Gordon, *Latvijos VIA*, f. 4350, ap. 2, b. 44.

17

Esteros Lurjė kūrybos parodos katalogas, 1939 12 28–1940 01 07, Kaunas, 1939.

18

„Baletas tapybos parodoje“, *XX amžius*, 1940 06 06, p. 2.

antrą kartą buvo apdovanota Dizengoffo prizų už piešimą. E. Lurjė ištekėjo už Jozefo Šapiro ir susilaukė dviejų vaikų. Ji eksponavo savo kūrybą daugybėje grupinių ir personalinių parodų Izraelyje ir užsienyje, išleido keletą savo darbų albumų, tarp jų „Kauno geto scenos ir tipažai“ (1958), „Moterų darbo stovyklos eskizai“ (1962) ir „Jeruzalė: 12 piešinių ir tapybos darbų“ (1970). E. Lurjė gyveno Tel Avive iki pat mirties, 1998 m.

Po karo E. Lurjė grįžo į Kauną ieškoti keraminiuose puoduose paslėptų dailės darbų.¹⁹ Deja, jų nepavyko rasti. Daugiau nei 200 akvarelių ir piešinių dingo be žinios, greičiausiai sudegė per Kauno geto likvidavimą. Nedidelę dalį – 11 eskizų, 8 akvarelės ir 20 gete sukurtų darbų nuotraukų – išsaugojo A. Golub-Tory'is savo paslėptose dėžėse, kurias jis atrado po karo. Nors dauguma E. Lurjė akvarelių ir piešinių dingo, ji nesustojo pasakoti Kauno geto istorijos. Dailininkė praleido daug laiko rekonstruodama savo geto darbus – piešdama juos iš atminties ar senų geto fotografijų. Ji taip pat panaudojo nuotraukas, kurias A. Golub-Tory'is padarė per slaptą jos parodą gete. 8 deš. penkias E. Lurjė plunksnele ir rašalu pieštas geto scenas atrado lietuvių šeima ir gražino piešinius autorei.

Nemažai kūrinių, kuriuos E. Lurjė sukūrė Kauno gete, taip pat 35 portretai iš Štuthofio ir Leibitzo stovyklų yra saugomi Jad Vašem dailės muziejuje. Jos darbų galima rasti USHMM, GFH ir VGŽIM fonduose bei privačiose kolekcijose. Didžiąją dalį kūrinių muziejams padovanavo pati dailininkė. 1961 m. vykstant Adolfo Eichmanno teismui Jeruzalėje, E. Lurjė piešiniai ir akvarelės tapo istorijos liudininkais ir Aukščiausiojo Teismo buvo pripažinti nusikalstamus nacių veiksmus įrodančiais dokumentais.

E. Lurjė Kauno gete buvo įkalinta 1941 m. rugpjūtį. Pamačiusi vieną iš jos piešinių, Seniūnų taryba pasirūpino, kad ji būtų laikinai atleista nuo darbo, ir pavedė jai piešti viską, kas vyksta gete. E. Lurjė suprato savo užduoties svarbą ir nedelsdama ėmėsi fiksuoti savo išgyvenimus ir geto įvykius. Vėliau piešinius ji papildė rašytiniais prisiminimais: „Viskas, kas vyko aplinkui, buvo keista ir labai skyrėsi nuo iki šiol buvusio gyvenimo idėjų ir praktikos. Jaučiau, kad privalau papasakoti apie šią naują egzistavimo formą, ar bent jau užfiksuoti ją eskizuose. Privalėjau vaizduoti tai, ką mačiau. Piešimą pradėjau vertinti kaip darbą, kaip pareigą.“²⁰

Seniūnų tarybos paskirti žmonės saugojo E. Lurjė nuo gestapo kareivių jai piešiant gatvėse. Tad dailininkė galėjo sukurti daugybę kasdienį geto gyvenimą vaizduojančių piešinių ir akvarelių. Geto gyventojai prašė dailininkės nupiešti jų portretus, taip norėdami įamžinti save ir savo šeimas. Gestapo kareiviai taip pat susidomėjo E. Lurjė talentu, nes ji sugebėjo puikiai vaizduoti žmones ir kopijuoti jiems senųjų meistrų paveikslus. Meninis talentas ir užsakomieji paveikslai padėjo jai išgyventi gete.

E. Lurjė, kaip ir J. Lipsčicas, dažnai piešė geto panoramas iš paukščio skrydžio: „Geto gatvės scena“ (1943, USHMM), „Pagrindiniai vartai“ (1943, USHMM), „Demokratų aikštė“ (USHMM), „Žydų seniūnų tarybos pastatas“ (USHMM), „Geto pastatai“ (USHMM) ir kt. E. Lurjė detalai vaizdavo geto aplinką – namus, gatves, kiemus ir aikštes. Dažniausiai pagrindiniu jos kompoziciniu elementu tapdavo gatvė, kartais tuščia, kartais pilna žmonių. Gatves supa mediniai namai, medžiai, elektros stulpai ir spygliuotos vielos tvora, kuri dominuoja dailininkės geto panoramose.

Keletas E. Lurjė akvarelių ir piešinių buvo skirti Panerių gatvei, skyrusiai dvi Kauno geto dalis, vadinamąjį „Didįjį“ ir „Mažąjį“ getus. Jos piešinyje „Medinis Kauno geto tiltas“ (1957 m., atkuriant 1941 m. originalą, GFH) vaizduojamas per gatvę pastatytas medinis tiltas. Spygliuota viela aptvertu tiltu eina eilė žmonių. Jidiš poetas ir Kauno geto pasipriešinimo judėjimo lyderis Chaimas Jelinas 1941–1942 m. gete rašytuose dienoraščiuose pažymėjo: „Tiltas per gatvę yra arkos formos, šešių metrų aukščio, medinis. Jis veda aukštyn ir žemyn sujungdamas vieną Dvaro gatvės dalį su kita. Tiltu apačioje yra Panerių gatvė, kuria važiuoja vežimai ir automobiliai. Po tiltu vyksta krikščionių gyvenimas. Per tiltą eina „nusikaltėliai“ – žydai.“²¹

Keli E. Lurjė piešiniai įamžino ypač žiaurūs geto įvykius. Nors piešinys „Kas liko iš ligoninės“ (GFH) yra nedatuotas, tačiau jame pavaizduotas gerai žinomas geto įvykis – gaisras užkrečiamųjų ligų ligoninėje. 1941 m. spalio 4 d. ligoninė kartu su pacientais ir medicinos personalu buvo tyčia padegta SD (vok. *Sicherheitsdienst* – saugumo tarnyba) vado įsakymu. Po šios, vadinamosios „Ligoninės akcijos“ gyvilių gydytojai ir medicinos seselės bijojo prasiurti apie savo profesiją. Praėjus kelioms savaitėms po „Ligoninės akcijos“, 1941 m. spalio 28 ir

19

1945, Esther Lurie papers, USHMM, Accession Number: 1995. A. 0989.1; RG Number: RG-24.022.

20

Lurie E., *A Living Witness. Kovno Ghetto Scenes and Types*, Tel Aviv: Dvir Publishing Co, 1958, p. 9.

21

Jelin M., *Chaim Jelin, geto kemfer un schrayber* (jidiš k., Chaim Jelin, geto kovotojas ir rašytojas), Tel Aviv: Association of Lithuanian Jews, 1975, p. 163.

29 d. „Didžioji akcija“ nusinešė beveik 10 000 žmonių gyvybes. 1941 m. spalį buvo nužudyta beveik trečdalis Kauno geto gyventojų. E. Lurjė nupiešė ligoninės griuvėsius su geto namais tolimajame plane. Tarp sudegusio pastato karkaso ir metalinių lovų rėmų stovi būrys sutrikusių žmonių. Tik nuogas vienišas kaminas išgyveno liepsnas ir liko stovėti griuvėsių krūvoje.

Nuolatinis badas ir šaltis buvo dvi pagrindinės problemos gete. Mediena šildytis ir maistui ruošti buvo viena reikalingiausių ir brangiausių prekių. E. Lurjė darbas „Nešantys žabus vaikai“ (1956 m., atkuriant 1942 m. originalą) vaizduoja du nuo sunkių žabų ryšulių sulinkusius vaikus. E. Lurjė piešė maisto laukiančias žmonių eiles ar žmones, beviltiškai ieškančius užmirštos bulvės nukastame bulvių lauke prie Neries. Jos eskizas „Komunalinėje virtuvėje“ (atkuriant 1942 m. originalą) vaizduoja prie sriubos dubens palinkusią senutę. Jai ant nugaros – prisiūta Dovydo žvaigždė. Šią virtuvę 1942 m. balandžio 8 d. gete atidarė Gerovės biuras patiems vargingiausiems ir vienišiams žmonės paremti. E. Lurjė rašė: „Eskizavau komunalinėje virtuvėje, kur seniems žmonėms ir apleistiems vaikams buvo duodama šiltos sriubos. Šie žmonės buvo abejingi viskam, kas vyksta aplinkui, ir nekreipė į mane jokio dėmesio.“²²

Rasti gyvenamąją vietą gete, ypač tik jį įkūrus, taip pat buvo nelengva. Iš viso Kauno į nedidelę Vilijampolės rajono teritoriją suvartiams žydams labai trūko gyvenamųjų patalpų. E. Lurjė piešė į getą suvartas šeimas, kurios desperatiškai bandė apsigyventi tam nepritaikytose erdvėse. Šeimos stengėsi įsikurti net tarp sunkiosios technikos ir pramoninės įrangos buvusioje amatų mokykloje. Keliuose E. Lurjė piešiniuose pavaizduoti baldų pilni kiemai. Iš senųjų būstų susivežti baldai tiesiog netilpo itin ankštuose butuose. Vėliau jie labai pravertė ieškant medienos kurui.

Daugumai E. Lurjė geto akvarelių būdinga kompozicijos ir spalvų paprastumas, tačiau už šio išorinio paprastumo slypi širdį spaudžiantis turinys. Žmonių atranka mirčiai į Kauno IX fortą paliko gilų randą E. Lurjė širdyje. Jos darbas „Trėmimas prie pagrindinių vartų“ (1943, E. Lurjė kolekcija) vaizduoja minią žmonių, nešinių dideliais maišais, ryšuliais ir dėžėmis. Akvarelės ir tušo piešinių serijoje E. Lurjė įamžino pro išmirusius priemiesčio namus į mirtį einančių žmonių eiles. Akvarelėje „Kelias į IX fortą“

(1960 m., atkuriant 1941 m. originalą, GFH) vaizduojamas iš Vilijampolės į Kauno IX fortą vedantis tuščias kelias. Šį kelio motyvą E. Lurjė pakartojo kelis sykius skirtingais metų laikais – su mėlynu vasaros dangumi, tamsiais rudens debesimis, žalia pavasario žole ir pilkomis sniego pusnimis. Gražų, medžiais apaugusio kelio vaizdą dailininkė priešino kankinimams ir žudystėms. E. Lurjė rašė: „Motyvas, kurį piešiau daugybę kartų visais metų laikais, buvo kelias, vedantis iš geto slėnio į kalvos viršūnėje esantį IX fortą. Pakelėje augusių aukštų medžių eilė suteikė keliui išskirtinį charakterį. Šis, į kalvos viršūnę vedantis kelias man giliai įsirėžė į atmintį, kaip Via Dolorosa. Jis nuvedė į mirtį dešimtis tūkstančių žydų iš Lietuvos ir Vakarų Europos. Būdavo dienų, kai pilki tamsūs debesys sutekdavo šiam keliui ypač tragiškų bruožų, o tai sutapo su mūsų visų jausmais.“²³

Nemažai E. Lurjė sukurtų portretų buvo užsakyti Seniūnų tarybos. Tik keli portretai išliko iki šių dienų: dr. Avrahamo Golub-Tory'io (1942 10 31), Švietimo skyriaus vedėjo dr. Chaimo Nachmano Šapiro (1942), gydytojo ir geto policijos viršininko pavaduotojo dr. Jakovo Abramovičiaus (1943), geto priešgaisrinės komandos vado Mošės Abramovičiaus (1943), statybos inžinieriaus bei geto policijos viršininko padėjėjo Jehudos Zupovičiaus (1943) ir aerodromo departamento direktoriaus Volfo Lurjė (1943). Šie užsakomieji portretai profesionalia vientisa linija puikiai atskleidžia vaizduojamų asmenų veido bruožus. Visai kitokie yra E. Lurjė piešti moterų kalinių portretai koncentracijos stovykloje. Jie pasižymi minkštomis linijomis, smulkiu štrichu ir švelniais šešėliais.

Gete E. Lurjė nupiešė ir keletą autoportretų; geriausiai žinomas darbas „Jauna moteris su geltona žvaigžde“ (1941, E. Lurjė kolekcija; vėliau pakartotas 1946 ir 1957 m., GFH bei 1958 m., privati kolekcija). Šiame piešinyje autorė pavaizdavo save, ji apsirengusi languota suknele su Dovydo žvaigžde priekyje ir nugaroje. Už šį piešinį E. Lurjė 1946 m. buvo apdovanojama antruoju Dizengoffo prizų už piešimą.

Bencionas Jozefas (Nolikas) Šmidtas gimė 1926 m. rugsėjo 5 d. Kaune. Jo tėvas dr. Jokūbas Šmidtas (Jankelis Efraimas Šmidtas 1885 Balninkuose–1949 Feldafingene, Vokietijoje) buvo gydytojas, chemijos ir bakteriologijos specialistas, turėjęs didžiausią laboratoriją Kaune (Gardino g. 28). Laboratorija atliko medicinos,

22
Lurie E., *op. cit.*, p. 13.

žemės ūkio, pramonės ir net ankstyvojo nėštumo testus. Benciono motina Mirjam Elkes (1887 Kaune–1945 m. Praušče, Lenkijoje) buvo prancūzų kalbos mokytoja, vėliau drauge su vyru dirbo laboratorijoje finansinike ir administratore. Bencionas baigė Švabės hebrajų gimnaziją Kaune. Vyresnioji jo sesuo Tėja (Thea Schmidt Lan, 1920 Kaune–2014 Kirjat One, Izraelyje) mokėsi Kauno vokiečių aukštesniojoje tikslųjų mokslų gimnazijoje, bet 1933 m. Hitleriui atėjus į valdžią buvo priversta palikti gimnaziją ir tęsti mokslus „Aušros“ mergaičių gimnazijoje. 1937 m. Tėja pradėjo medicinos studijas Vytauto Didžiojo universitete, tačiau nacių okupacija jas nutraukė. Po karo ji negalėjo atnaujinti studijų, nes sovietai ją laikė „priešišku elementu“.²⁴

1941 m. rugpjūčio 15 d. Šmidų šeima buvo įkalinta Kauno gete.²⁵ Benciono motina mirė nuo bado ir šiltinės 1945 m. Praušče, Štuthofio koncentracijos stovyklos padalinyje. Dailininko tėvas ir sesuo Tėja išgyveno Holokaustą. 1944 m. liepos 13 d., paskutinę Kauno geto likvidavimo dieną, B. Šmidtas buvo nušautas, o jo kūnas sudegė geto liepsnose. Jam buvo vos 19 metų. Tėjos dukros dvynės Dusia Lan Kretchmer ir Mirjam Lan Davidson prisimena ir pagerbia savo žuvusius šeimos narius, tarp jų ir Bencioną Šmidtą, įvairiuose renginiuose.

Galime tik spėti, ar į getą patekęs keturiolikmetis Bencionas būtų pasirinkęs profesionalaus dailininko kelią. Tačiau išvydęs B. Šmidto piešinius, P. Gadielis pakvietė jį į geto grafikos dirbtuves: „Nolikas buvo pirmasis dailininkas, įsitraukęs į grafikos dirbtuvių veiklą. Nors jis buvo dar labai jaunas, jo paveikslai ir eskizai nustebino net Petrą [Peterį Gadielį – V. G.]“²⁶

Išliko tik vienas gete B. Šmidto sukurtas darbas, tačiau jis puikiai atskleidžia jaunuolio talentą. B. Šmidto akvarelę „Deportacija“ (1942) išsaugojo A. Golub-Tory'is savo paslėptose dėžėse ir dabar ji priklauso Jad Vašem dailės muziejui. Šis iškalbingas ir labai ekspresyvus meno kūrinys vaizduoja tragišką 1942 m. sausio 11 dienos sekmadienį, kai Demokratų aikštės gyventojams buvo įsakyta palikti savo namus. Pastatus jie turėjo užleisti į Kauno getą atvykstantiems Vokietijos ir Austrijos žydams. Esant 30 laipsnių šalčiui, žmonės turėjo išsikraustyti su visais daiktais. Kai kurie prisiglaudė gimnazių ar draugų namuose, kiti neturėjo kur eiti ir liko gatvėse. „12 val. Seniūnų tarybos pirmininkui buvo duotas įsakymas iki 16 val.

atlaisvinti Demokratų aikštės namus naujai atvykstantiems Vokietijos žydams. Seniūnų tarybos pirmininkas dr. Elchananas Elkesas ir Moterų komiteto atstovės visą dieną laukė tremtinių prie geto vartų. <...> Mes išvirėme karštos kavos ir paruošėme paguodos žodžių tremtiniams, tačiau jie taip ir neatvyko“ – tokius žodžius 1942 m. sausio 11 d. įrašė A. Golub-Tory'is metraštyje „Slobodkos getas 1942“, kuriame kasdien buvo fiksuojami Kauno geto dienos įvykiai.²⁷ B. Šmidtas savo akvarelėje įtaigiai perteikė gete sklindančią panikos ir baimės atmosferą. A. Golub-Tory'is prisimena: „Aš žiūrėjau ir galvojau, kaip įmažinti šią siaubingą kraustymosi akimirką ateities kartoms. Staiga prisiminiau jauną menininką Bencioną Šmidtą. Ištraukiau jį iš namų ir liepiau piešti. Nolikas (taip mes jį meiliai vadinome) savo kvėpavimu šildė nuo šalčio styrančius pirštus ir piešė. Aš buvau sargyboje ir vis skubinau jį, nes bet kurią akimirką galėjo pasirodyti „pilkieji“ [gestapo uniformos spalva – V. G.]. Kiekviena sekundė galėjo būti paskutinė ir jam, ir man. <...> Tą dieną Vokietijos ir Austrijos žydai buvo išsiųsti tiesiai į IX fortą ir nužudyti.“²⁸

Istorikas dr. Arūnas Bubnys ir istorikas, Kauno IX forto muziejaus vyr. fondų saugotojas dr. Kęstutis Bartkevičius patvirtino, kad oficialių dokumentų, kuriuose būtų užfiksuotos Vokietijos ir Austrijos žydų žudynės 1942 m. sausio 11–12 d., Kauno IX forte nerasta. Vokietijos ir Austrijos žydų žudynės Lietuvoje vyko 1941 m. lapkritį, maždaug dviem mėnesiais anksčiau. Tikėtina, kad duodamas šį melagingą įsakymą Seniūnų tarybai, gestapas norėjo pasėti paniką ir baimę gete. Remiantis oficialiais deportacijos dokumentais, traukinys su 1000 žydų išvyko iš Vienos 1942 m. sausio 11 d. ir po keturių dienų tik 31 asmuo pasiekė Jungfernhofio koncentracijos stovyklą Latvijoje.²⁹ Gali būti, kad pradžioje buvo planuota šiuos žydus siųsti į Kauno getą, nes nuo 1941 m. lapkričio 27 d. iki 1942 m. spalio 26 d. į Latviją reguliariai kursavo traukiniai, pilni Vokietijos, Austrijos ir Čekoslovakijos žydų. Tačiau traukiniui pasiekus Lietuvą jau nebeliko į Kauno getą siunčiamų žydų.

Jozefas Šlesingeris – ketvirtasis dailininkas, kurio Kauno geto kūryba išliko. Jis gimė 1919 m. Brno mieste, turtingoje Louiso ir Elsos Šlesingerių šeimoje. Jozefas įgijo puikų vidurinį išsilavinimą ir studijavo Prahos dailės akademijoje. 1939 m. kovą naciams okupavus Čekoslovakiją,

23

Ibid., p. 13–14.

24

2020 m. sausio 30 d. Dusios Lan Kretchmer laiškas, V. Gradinskaitės archyvas.

25

Kauno geto kalinių sąrašas, sudarytas pirmosiomis įkalinimo dienomis, 1941, *LCVA*, b. R-973, ap. 1, f. 59, l. 20.

26

Mishell W., *Kaddish for Kovno: Life and Death in a Lithuanian Ghetto 1941–1945*, Chicago Review Press, 1999, p. 79.

27

Hidden History of the Kovno Ghetto, p. 151, 167.

28

Голуб-Тори А., «Один трагический день, на тысячи похожий», *Литовский Иерусалим*, 1990, № 9, с. 4.

29

Scheffler W., Schulle D., *Buch der Erinnerung. Die ins Baltikum deportierten deutschen, österreichischen und tschechoslowakischen Juden*, München: De Gruyter Saur, 2003, S. 409.

J. Šlesingeris pasitraukė į Kauną, čia vedė Sarą Siegel. Netrukus po Kauno okupacijos 1941 m. birželį Šlesingeriai buvo uždaryti į Kauno getą. J. Šlesingeris drauge su B. Šmidtu dirbo geto žaislų, skirtų vokiečių vaikams, gamybos ceche. Jie spalvino medinius žaislus.³⁰ Likviduojant Kauno getą, J. Šlesingeris buvo išvežtas į Dachau koncentracijos stovyklą. 1945 m. balandį stovyklos kaliniai buvo išlaisvinti ir J. Šlesingeris grįžo į Prahą. Jis įsitraukė į meno ir kultūros gyvenimą, savo kūrybą pristatė nemažai parodų ir tapo Centrinės Bohemijos galerijų direktoriumi. Dailininkas mirė Prahoje 1993 m.

A. Golub-Tory'io paslėptose dėžėse išliko J. Šlesingerio geto kūryba – keli geto vaizdai ir 26 kalinių portretai. Po karo dalis šios kolekcijos buvo padovanota Jad Vašem dailės muziejui. Keli jo piešiniai saugomi USHMM ir GFH bei privačiose kolekcijose.

Seniūnų taryba paprašė J. Šlesingerio sutelkti dėmesį į geto gyventojus. Dailininkas sukūrė unikalią geto policijos pareigūnų, administratorių, gydytojų, teisininkų, mokytojų ir kitų specialistų portretų galeriją. Lyg nujausdamas tolesnį geto gyventojų likimą, J. Šlesingeris tušu ir plunksnele karštligiškai piešė jų portretus, tačiau išliko tik 1943 m. kurti darbai. Tai – Seniūnų tarybos pirmininko dr. Elchanano Elkeso (USHMM), geto policijos vado Michailo Kopelmano, geto policijos vado pavaduotojo Mošės Levino, geto policijos pareigūno Jehošuos Grinbergo, sanitarijos tarnybos vadovo dr. Mošės Braunso, sveikatos biuro vadovo Benjamino Zacharino, grafikos dirbtuvių vadovo Peterio Gadielio, interjero dirbtuvių vadovo ir pagrindinės komunistinės organizacijos gete vado dr. Rudolfo Volsonoko, teisininko ir mokytojo Zvi Hiršos Briko, gydytojo dr. Jakovo Nochimovskio bei Seniūnų tarybos darbuotojų Mošės Potrocho ir Hermano Fraenkeli portretai. Daugumai jų tai buvo paskutinis portretas. J. Šlesingeris portretų galeriją papildė ir savo autoportretu. Nemažai šių portretų buvo užsakomieji, tad juose laikomasi oficialaus stiliaus. Draudžiant gete turėti fotoaparatus, kaip tik šie piešiniai „perėmė“ portretinės fotografijos užduotis ir funkcijas. J. Šlesingerio portretuojami asmenys yra lengvai atpažįstami, jie dažniausiai sėdi pasisukę trijų ketvirčių kampu, didžiausias dėmesys skiriamas portretuojamojo veido bruožams ir aprangai, o ne jo charakteriui ar momentinei nuotakai perteikti. J. Šlesingeriui

buvo svarbu pavaizduoti kostiumus, kaklaraiščius ir skrybėles, taip pat skiriamuosius ženklus ir raiščius, rodančius individualų kiekvieno asmens statusą. J. Šlesingeris taip pat piešė gestapo pareigūnų portretus, o už juos gautas maistas padėjo jam įveikti nuolatinį alkį.

J. Šlesingerio piešinyje „Neatpažinto berniuko portretas“ (1943 m., USHMM) pavaizduotas berniukas iš pirmo žvilgsnio atrodo kaip moksleivis. Jis vilki sportinius marškinėlius ir šortus iki kelių. Galvą dengia kepurė su snapiu – *kartūzas*. Berniukas laiko aplanką su piešiniais ar kitais didelio formato popieriaus lapais ir atrodo ramus. Tik prie drabužių prisiūta Dovydo žvaigždė atskleidžia jo buvimo vietą. Šis portretas yra neformalus ir nupieštas daug gyviau bei šilčiau nei oficialieji J. Šlesingerio piešti portretai.

1943 m. rudens įvykiai po Kauno geto pertvarkymo į koncentracijos stovyklą, ypač naujos „akcijos“ prieš geto vaikus ir pagyvenusius žmones, signalizavo, kad geto gyventojų dienos suskaičiuotos. 1943 m. spalį prasidėjo deportacijos į priverstinio darbo stovyklas Estijoje. Ypatingą šurpą keliančiame J. Šlesingerio piešinyje „Deportacija“ (1943) vaizduojama susigūžusi šeima, laukianti pervežimo tikriausiai į Estiją. Vyrai ir moterys sėdi ar guli ant žemės. Jų iškankinti veidai didelėmis išsigandusiomis akimis, įdubusios krūtinės ir išsekę kaulėti kūnai šaukte šaukia, kad jie nebeturi jėgų gyventi. Piešinio antrame plane matyti grupė žmonių ir lavonų pilnas vežimas. Jį tempia du išsekę geto kaliniai, kuriuos saugo kareivis. Gete sklando pasidavimo ir apatijos atmosfera. Žmonės nebeturi jėgų kovoti. Beveik nė vienas iš Kauno geto į Estijos priverstinio darbo stovyklą išvežtas žmogus neišgyveno.

Žinomiausias ir labiausiai šokiruojantis Kauno gete J. Šlesingerio sukurtas darbas – piešinys „Meko pakorimas“ (1942), nupieštas 1942 m. lapkričio 18 d. Piešinyje įamžinta geto kalinio Nachumo Meko egzekucija. N. Mekui buvo įvykdyta vieša mirties bausmė, kai jis buvo sučiuptas bėgantis iš geto ir iššovė pistoletu į orą. Nors niekas nebuvo sužeistas, naciai įsakė geto policijai viešai pakarti N. Meką aikštėje priešais Seniūnų tarybos pastatą ir 24 valandoms palikti jo kūną kaboti kartuvėse. Taip naciai siekė užkirsti kelią bėgliams ir tolimesniems pasipriešinimo veiksams. Kitą dieną N. Meko motina ir sesuo buvo nuvežtos į Kauno IX fortą

30
*Hidden History of the
Kovno Ghetto*, p. 168–171;
Mishell W., *op. cit.*, p. 103.

ir sušaudytos.³¹ J. Šlesingerio piešinys ypač jaudina savo simbolika. Kartuvėse kabantis negyvas N. Meko kūnas kontrastuoja su aplink jį vykstančiu gyvenimu – vaikai smalsiai spokso į kabantį kūną, suaugusieji nusukę galvas skuba pro šalį, aplink laksto šuo. Gyvenimas priešingas mirčiai.

Šešiolikmetis Ilja Gerberis savo dienoraštyje taip pat nupiešė kartuves su kabančiu N. Meko kūnu. Greta jis pavaizdavo žmogaus griaučius (giltinę), vienoje rankoje laikančius lanką, kitoje – strėlę. Virš N. Meko kūno I. Gerberis nupiešė kaukolę su dviem sukryžiuotais kaulais ir parašė: „Šiandien, grįždami su brigada per Varnių gatvę, pamatėme prie Seniūnų tarybos pastato kabantį Meko kūną.“³² Šis paprastas piešinys rašiklio jaunuolio dienoraštyje sukrečia iki širdies gelmių.

Analizuojant gete sukurtą dailę svarbu prisiminti, kad dauguma dailininkų prieš patenkant į getą gyveno savo gyvenimą. Tad į getą „kiekvienas dailininkas atsinešė savo kultūrinę patirtį, žinias ir meninį išsilavinimą“³³. Tačiau nepaisant skirtingų estetinių vertybių ir požiūrio į meną, gete visus dailininkus suvienijo bendra idėja ir tikslai. Apibendrinant Kauno gete kurtos dailės stilių, techniką ir tematiką, galima daryti išvadą, kad dauguma paveikslų, piešinių ir eskių buvo nedidelio formato, realistinio stiliaus, paprastų kompozicijų ir prislopintų spalvų. Kūrybiniai įrankiai buvo labai menki. Dailininkai piešė pieštuku, rašikliu ir rašalu, tušu ir plunksnele, kreidelėmis ir akvarele. Aliejinės tapybos darbų tarp Kauno geto dailės kūrinių neaptinkame. Temos taip pat buvo ribotos. Kauno geto dailininkai nenorėjo keisti ar pagražinti atšaurios juos supančios tikrovės. Jie vaizdavo tai, kas atspindėjo jų kasdienybę „čia“ ir „dabar“, ir nesistengė pabėgti į fantazijų ar vaizduotės pasaulį (kaip, pavyzdžiui, dailininkai Samuelis Bakas Vilniaus gete ir Amalie Seckbach Terezino koncentracijos stovykloje). Kauno geto dailėje išryškėjo keturios pagrindinės temos: panoraminiai vaizdai, kalinių portretai, kasdienės veiklos vaizdavimas ir tragiškų įvykių, tokių kaip deportacija, žudymai ir mirtys, scenos.

Prieš Antrąjį pasaulinį karą žydų dailininkai mėgo vaizduoti plačius Lietuvos laukus atveriantį peizažą, istorinę miesto architektūrą ir romantiškus gimtųjų štetlų vaizdus. Įkūrus getus, Lietuvos panoraminiai vaizdai pakito iš esmės. Įkvėpimą dailininkams teikęs Lietuvos

kraštovaizdis buvo apribotas geto tvoros, o pati geto teritorija vis mažėjo ir mažėjo dėl vykdomų „akcijų“ ir gyventojų mirčių.

Lietuva tapo padalyta į dvi dalis: viena buvo „čia“, kita – „už spygliuotos tvoros“. Žydų dailininkai galėjo matyti tik kelias geto gatveles, spygliuotos vielos tvoras ir sargybos bokštus. Spygliuotos vielos tvora dominuoja daugelyje panoraminė E. Lurjė ir J. Lipsičo geto piešinių. Savo užrašuose 1943 m. gegužės 4 d. A. Golub-Tory'is pažymėjo: „Joks dailininkas savo meninėje vaizduotėje negalėjo sukurti tokio fantastinio derinio – spygliuota tvora apjuosto pastoralinio peizažo.“³⁴ Poetas Chaimas Jelinas taip rašė savo dienoraštyje: „Tarp lygiagrečių tvoros vielų yra lygiai 20 centimetrų atstumas, o tarp vertikalių vielų – vienas metras.“³⁵ Tamara Lazerson-Rostovsky savo dienoraštyje vis piešė ir piešė spygliuotos vielos tvoras. 1942 m. rugpjūčio 15 d. ant nupieštų geto vartų ji lietuviškai užrašė: „Esame nelaisvėje“³⁶. Spygliuotos vielos tvora tapo pagrindiniu geto dailės motyvu ir Holokausto simboliu, bylojančiu apie nelaisvę ir atskirtį nuo išorinio pasaulio.

Kalinių portretai sudaro didelę gete sukurtų piešinių dalį. Pasak meno istorikės dr. Pninos Rosenberg, „portretai sudaro ketvirtadalį visų darbo stovyklose sukurtų paveikslų ir piešinių“³⁷. Kauno gete portretai sudaro apie pusę visos kūrybos. Šie portretai turi unikalų bruožą, vienijantį visus getų ar priverstinio darbo stovyklų portretus – tai tikslus jų datavimas. Ant daugelio portretų yra užrašyti ne tik dailininko ir portretuojamo asmens vardai, bet ir tiksli portreto sukūrimo data – metai, mėnuo ir diena bei vieta, o kai kuriais atvejais įrašyta ir dedikacija. Tikslus datavimas ir prisiūta ant drabužių Dovydo žvaigždė aiškiai nurodo portretų sukūrimo vietą. Bet ne tik. Ją atskleidžia ir liesi liūdni kalinių veidai. Taip geto dailininkai pavertė portretus patikimais Holokausto istorijos dokumentais. Žvelgdami į juos susiduriame ne tik su siaubinga visuotine, bet ir kiekvieno pavaizduoto asmenine individualia istorija.

Portretai tapo populiariausia dailės šaka siekiant įsiamžinti ir įamžinti savo šeimos narius. Daug kalinių prašė dailininkų nupiešti jų portretus, ypač savo sūnų ir dukterų, manydami, kad tai gali būti paskutinė galimybė palikti savo egzistavimo ženklą. Menotyrininkė ir Holokausto meno specialistė dr. Ziva Amishai-Maisels pastebėjo: „Portretas patvirtino, kad piešinyje

31

Hidden History of the Kovno Ghetto, p. 171.

32

Iljos Gerberio dienoraštis, Kauno getas, 1942 m. rugpjūčio 26 d.–1943 m. sausio 23 d., VGŽIM, VŽM 4844, p. 574.

33

Amishai-Maisels Z., *Depiction and Interpretation: the Influence of the Holocaust on the Visual Arts*, Oxford, New York, Seoul Tokya: Pergamon Press, 1993, p. 10.

34

Tory A., *op. cit.*, p. 318.

35

Jelin M., *op. cit.*, p. 162.

36

Tamaros Lazerson-Rostovsky dienoraščiai, USHMM, Accession Number: 2017.103.1.

37

Rosenberg P., „Art During the Holocaust“, *Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopaedia*, Jewish Women's Archive, 2009, 17 June 2020, <<https://jwa.org/encyclopedia/article/art-during-holocaust>>, be puslapių.

pavaizduotas konkretus žmogus egzistavo, nors ir žuvo tarp daugybės bevardžių aukų.³⁸ Meno istorikė dr. P. Rosenberg tvirtina: „Portretai turėjo vos ne magiškų galių, nes suteikė subjektams pastovumo pojūtį, priešingai nei ypatingas jų tikrosios egzistencijos trapumas.“³⁹ Pieštų portretų populiarumą lėmė ir fotoaparatai draudimas gete. Kai kuriais atvejais užsakomieji portretai padėjo dailininkams išgyventi, nes nuolatinis alkis ir maisto trūkumas buvo viena didžiausių problemų gete. Menininkai galėjo iškeisti užsakytus portretus į duonos riekę, tačiau, žinoma, daugumai tai nepadėjo išgyventi Holokausto.

J. Lipšico, E. Lurjės ir J. Šlesingerio kurti užsakomieji portretai yra oficialiesni ir ne tokie emocingi nei privatūs. Pagrindinis dėmesys užsakomuose portretuose skiriamas išoriniam panašumui ir veido bruožams, kad galėtume lengvai atpažinti vaizduojamą asmenį. Privatūs portretai yra emocingesni ir laisvesni. Šie portretai nėra pagražinti – matyti pelenų spalvos liesi veidai su didelėmis išsigandusiomis akimis, sutrūkinėjusios lūpos ir skurdi apranga su Dovydo žvaigžde. Kartais kaliniai atrodo itin melancholiški, paskendę savo mintyse. Mažų vaikų portretai ypač sukrečia dėl savo nevaikiškos brandos, rimti veidai ir liūdnos akys neatitinka tikrojo jų amžiaus. Autoportretai taip pat buvo svarbi dailininkų egzistavimą patvirtinanti forma, jungianti dabartį su jų praeitimi. J. Lipšicas, E. Lurjė ir J. Šlesingeris įsiamžino gete. Visi autoportretai datuoti, o ant drabužių matyti prisiūtos Dovydo žvaigždės.

Geto gyvenimo vaizdavimas leidžia mums suprasti jo problemas ir kasdienybę. Prieš Antrąjį pasaulinį karą Lietuvos žydų dailėje dominavo judaikos tema. Žydų dailininkai vaizdavo besimeldžiančius žydus su Torų ritiniais, Talmudo studijas ješivose, žydų šventes, sinagogas, štetlus su turgaus aikštėmis, klezmerių grupes, vestuvių ir laidotuvių procesijas, taip pat Lietuvos peizažą ir natiurmortus. Visos šios temos dingo iš Kauno geto kūrybos, nes pagrindiniu dailininkų tikslu tapo tikrovės dokumentavimas ateičiai. Retą išimtį galima rasti Iljos Gerberio dienoraštyje, kuriame jis nupiešė chanukiją su dviem uždegtomis žvakėmis, besimeldžiantį žydą ir koncertuojančią klezmerių grupę.⁴⁰

Įkalinti dailininkai ėmė vaizduoti naują tikrovę. Maisto, malkų ir gyvenamojo ploto stoka sąlygojo naujus siužetus – žmonių eiles prie maisto, maitinimąsi komunalinėje virtuvėje, paliktų

bulvių paieškas lauke ar prekybą smulkmenomis juodojoje rinkoje. Dailininkai piešė žabų ryšuliais nešinus vaikus, siekiant sušilti tvoras ir baldus deginančius gyventojus, sausakimšas patalpas su ant grindų sėdinčiais ar lovose gulinčiais žmonėmis, ryšulių, lagaminų, baldų ir virtuvės rakandų krūvas. Buvo nelengva prisitaikyti prie kolektyvinio gyvenimo neturint privatumo. Žmonių gausa siaubingomis sanitarinėmis sąlygomis skatino ligas, užsikrėtimus, epidemijas ir mirtį.

Geto piešiniuose dingsta asmeninė erdvė. Dailininkai vaizdavo bendruomeniško gyvenimo scenas siekdami ne tik užfiksuoti kasdienę realybę, bet ir parodyti elementarių visuomenės normų išniekinimą. Vis dėlto intymios scenos, vaizduojančios maudynes, ar ėjimas į tualetą, kurios atsiranda koncentracijos stovyklų dailėje, nėra būdingos Kauno geto menui. Vėliau, kai E. Lurjė buvo uždaryta koncentracijos stovykloje, jos kūryboje atsirado scenų, vaizduojančių lauke besimaudančias nuogas moteris, kurias stebi gašlūs jas prižiūrinčių esesininkų žvilgsniai.

Tragiški įvykiai, deportacijos, mirtys ir žudymai tapo neatsiejama geto gyvenimo dalimi. Kiekvieną „akciją“, kiekvieną tragišką įvykį buvo stengiamasi įamžinti. „Tai ištisa geto gyvenimo kronika, naujojo, apversto pasaulio vizija.“⁴¹ Deportacijos scenose vaizduojami ne individai, o į mirtį siunčiama beveidė žmonių masė. E. Lurjė deportacijos sceną transformavo į tuščio kelio, vedančio į Kauno IX fortą, metaforą. Kitas jos piešinys vaizduoja ne patį deportacijos procesą, o jo rezultatą – tuščias kambarius, ant grindų išmėtytos knygos ir namų apyvokos daiktai, paliktos šeimos nuotraukos ir ant sienos kabantis žydų išminčiaus portretas. Nertvarka ir tuštuma kambaryje atskleidžia deportacijos skubą ir pražūtingą gyventojų likimą.

„Didžioji akcija“, „Intelektualų akcija“, „Ligoninės akcija“, „Vaikų akcija“, „Policijos akcija“ – kiekviena „akcija“, kiekvienas nusikaltimas, kiekvienos žudynės ataidi Kauno geto piešiniuose, poezijoje ir dienoraščiuose. Kiekvieną „akciją“ ir tragišką įvykį lydėjo vizualizacijos. Viename iš dienoraščio puslapių I. Gerberis nupiešė macevą ir ant jos užrašė datą: 1942 m. spalio 13 d. Tai diena, kai 300 darbininkų buvo išvežti į priverstinio darbo stovyklą Rygoje.⁴² Vienas iš daugiausia atgarsių sukėlusiu įvykių – viešas N. Meko pakorimas 1942 m. lapkričio 18 d. J. Šlesingeris ir I. Gerberis užfiksavo šį tragišką įvykį piešiniuose.

38
Amishai-Maisels Z.,
op. cit., p. 5.
39
Rosenberg P., *op. cit.*
40
Iljos Gerberio dienoraštis,
op. cit., p. 560, 569.
41
Nikitina I., *op. cit.*, p. 11.
42
Iljos Gerberio dienoraštis,
op. cit., p. 514, 536, 574.

Žiaurią mirties sceną Kauno IX forte detaliai pavaizdavo darbininkas Anatolijus Garnik-Granas. Jo piešinys „Lavonų deginimas IX forte“ (1943, Kauno IX forto muziejus) vaizduoja sceną, kai naciai, jausdami pralaimėjimą, ėmė naikinti savo padarytų nusikaltimų įrodymus. Piešinyje pavaizduoti du kaliniai su mediniais neštuvais, jie neša nuogus nužudytųjų kūnus sudeginti liepsnose. Ginkluotas kareivis seka kiekvieną jų žingsnį. A. Garnik-Granas buvo vienas iš dviejų kalinių, kuriam pavyko pabėgti iš Kauno IX forto.⁴³

Siekis dokumentuoti įvykius buvo vienas pagrindinių geto kuriamo meno tikslų. Tačiau vaizdinė raiška ir emocijos taip pat buvo svarbios dailininkams. Per labai trumpą laiką geto dailininkai turėjo rasti naujų raiškos formų norėdami perteikti ne tik gyvenimo realybę, bet ir savo individualumą bei emocijas: „Paveikslai tapo ir įvykių liudininkais, ir paklydusių sielų memorialu.“⁴⁴ Nors Kauno geto dailė pasižymi supaprastintomis kompozicijomis ir spalvine raiška, ji gausi emocijų ir empatijos. Siaubo, kančios, skausmo ir nevilties atmosfera vieni-ja geto kūrinius.

Pats piešimo procesas padėjo dailininkams išlaikyti pakilesnę dvasią, patvirtinti jų, kaip individų, egzistavimo faktą ir palikti pasauliui asmeninį pėdsaką. Kartu kūrybos procesas panardino dailininkus į praeities iliuziją, priminė jų išnykusio ankstesnio gyvenimo veiklas, laikmetį, kai jie dalyvavo parodose ir bendrame miesto ir šalies kultūriniam gyvenime. Kūryba tapo priemone susisiekti su išoriniu pasauliu ir papasakoti žmonijai, kas vyksta „kitoje tvoros pusėje“.

Dokumentuodami geto gyvenimą savo gyvybių kaina, dailininkai tikėjo, kad jų akvarelės, piešiniai ir eskizai vieną dieną gali tapti įrodymais, patraukiant žudikus atsakomybėn. Tad geto menas turi būti laikomas liudijimo menu, sukurtu siekiant užfiksuoti nacių nusikaltimus. Geto kurti dailės darbai tapo svarbiais įrodymų šaltiniais, pavyzdžiui, E. Lurjė piešiniai, panaudoti A. Eichmanno teisme 1961 m. Jeruzalėje, nes kartais vaizdai gali atskleisti daugiau nei žodžiai. Studijuodami geto meną sužinome apie nežmoniškas sąlygas, kuriomis buvo laikomi tūkstančiai žmonių, apie žudynes ir mirtis, optimistinius pasipriešinimo planus ir drąsą išgyventi.

43

Faitelson Y., „The Escape from the IX Fort – „the Fort of Death“, 2020 06 02 <<https://www.academia.edu/44607484>>, p. 38.

44

1945, Esther Eurie papers, USHMM, Accession Number: 1995.A.09891; RG Number: RG-24.022.